

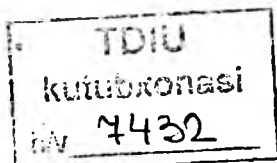
631
Ю91

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

М.С. ЮСУПОВ

ЖАҲОН АМАЛИЁТИДА ҚИШЛОҚ
ХЎЖАЛИГИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ВА
ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШНИНГ ИҚТИСОДИЙ
МЕХАНИЗМЛАРИ

ТОШКЕНТ – ИҚТИСОДИЙОТ – 2017

УЎК: 338.43 Ю91

КБК: 65.321 Ю91

Юсупов М.С. Жаҳон амалнетида кишлок хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг иқтисодий механизмлари. Монография. –Т.: IQTISODIYOT, 2017. – 282 б.

Ушбу монография Давлат илмий-техника дастурининг Ф-1-59- “Ўзбекистон агросаноат мажмуасини жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларига интеграциялашувининг назарий-услубий асосларини такомиллаштириш” мавзусидаги фундаментал илмий тадқиқот лойиҳаси доирасида тайёрланган.

Монографияда кишлок хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг назарий-услубий асослари: бу борада мавжуд илмий қарашларнинг моҳияти, эволюцион ривожланиши ва асосий хусусиятлари, зарурати, тамойиллари, амалга ошириш шакллари, усуллари, механизмлари ва дастаклари тизимли ёндашилган ҳолда очиб берилган. Европа Иттифоқи, АҚШ, ХХР ва Россия Федерацияси каби хорижий мамлакатларда кишлок хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш борасида тўпланган илғор тажрибалар ўрганилган ҳамда уларни республикамиз шароитларига мослаштириб қўллаш имкониятларига баҳо берилган. Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) битимлари доирасида кишлок хўжалигини қўллаб-қувватлаш даражасига қўйиладиган талаблар ёритилган.

Монографияда, шунингдек, республикамизда кишлок хўжалигини ривожлантиришга йўналтирилган давлат аграр сиёсатининг мазмуни ва асосий йўналишлари, аграр секторни давлат томонидан тартибга солишнинг амалдаги иқтисодий механизмлари, жумладан давлат эҳтиёжлари учун кишлок хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва уларга нарх белгилаш, тармоқни мақсадли давлат дастурлари ва марказлашган инвестициялари, молия-кредит ва бюджет-солиқ дастаклари орқали қўллаб-қувватлаш масалаларига ҳам эътибор қаратилган.

Монография кишлок хўжалигини ривожлантириш масалалари билан шуғулланувчи профессор-ўқитувчилар, катта илмий ходим-изланувчилар, мустақил изланувчилар, амалиётчилар ва мутахассислар ҳамда олий ўқув юр்தларининг талабаларига мулжалланган

Тошкент давлат иқтисодий университетининг Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (2016 йил 30 сентябрдаги 2-сонли баённомаси).

Масъул муҳаррир: Б.Т. Салимов – иқтисод фанлари доктори, профессор

Тақризчилар: Н.С. Хушматов – и.ф.д., Ўзбекистон Кишлоқ хўжалиги
илмий-ишлаб чиқариш маркази
Н.М. Махмудов – и.ф.д., проф., ТДИУ

ISBN 978-9943-986-67-1

УЎК: 338.43

КБК: 65.321

© “IQTISODIYOT” нашриёти, 2017.

© М.С. Юсупов, 2017.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	5
I боб. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШ ВА ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ ТИЗИМИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	7
1.1. Иқтисодий дaвлат томонидан тартибга солишга оид назарий концепциялар ва уларнинг ривожланиш тенденциялари.....	7
1.2. Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишнинг моҳияти, зарурати, хусусиятлари ва тамойиллари.....	22
1.3. Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишнинг асосий шакллари, усуллари ва иқтисодий механизмлари.....	43
II боб. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ВА ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ МЕХАНИЗМЛАРИ	60
2.1. Европа Иттифоқининг ягона аграр сиёсати доирасида қишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш тизими.....	60
2.2. АҚШда аграр секторни давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш механизмлари.....	86
2.3. Хитой Халқ Республикасининг қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қўллаб-қувватлашга оид тажрибалари..	118
2.4. Россия Федерациясида қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш йўналишлари.....	126
2.5. Жаҳон савдо ташкилоти доирасида қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга қўйиладиган талаблар.....	168
III боб. РЕСПУБЛИКАДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ДИНАМИКАСИ ВА ДАВЛАТ АГРАР СИЁСАТИНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ	180
3.1. Республикада қишлоқ хўжалиги ривожланишининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ва динамикаси.....	180
3.2. Аграр секторда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва ишлаб чиқаришни диверсификациялаш йўналишлари.....	188

3.3.	Аграр ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва тармоқнинг рақобатбардошлигини ошириш масалалари.....	197
IV боб. РЕСПУБЛИКАДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ АМАЛДАГИ ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ		213
4.1.	Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг ҳозирги ҳолати таҳлили.....	213
4.2.	Давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш ва уларга нарх белгилаш механизмларини такомиллаштириш.....	222
4.3.	Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда инвестициялар ва давлатнинг мақсадли дастурлари ролини ошириш.....	235
4.4.	Қишлоқ хўжалигини молия-кредит механизмлари орқали қўллаб-қувватлаш тизими ва уни ривожлантириш йўллари.....	247
ХУЛОСА		260
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....		273

Кириш

Қишлоқ хўжалигини барқарор суръатлар билан ривожлантириш ва рақобатбардошлигини юксалтиришга имкон яратувчи шарт-шароитлар орасида тармоқни давлат томонидан тартибга солиш масалалари алоҳида аҳамият касб этади.

Аграр соҳада инвестицион жозибадорликнинг нисбатан пастлиги ва капиталнинг секин айланиши, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг табиий-иклимий шарт-шароитлар (географик жойлашув, об-ҳаво, экологик мувозанат ҳолати, сув тошқини, жала, дўл, қурғоқчилик каби табиий офатлар) таъсирига кучли боғлиқлиги натижасида соҳада ишлаб чиқаришни амалга оширишнинг таваккалчиликка ўта мойиллиги давлат томонидан макроиқтисодий сиёсатни олиб боришда ҳар томонлама пухта ўйланган ва тизимли ёндашувни талаб этади. Аграр соҳани ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга қаратилган бундай сиёсатнинг юритилиши тармоқда рискларни юмшатиш, унинг рақобатбардошлигини ошириш, узок муддатли иқтисодий ўсиш суръатларини таъминлаш ва мамлакатнинг озиқ-овқат хавфсизлигини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикасида мустақиллик йилларида амалга оширилган туб иқтисодий ислохотлар натижаси ўлароқ, мулкчилик ва хўжалик юритиш шаклларининг тубдан янгиланиши оқибатида тақрор ишлаб чиқариш жараёнини бошқариш шакллари ва усуллари тубдан ўзгарди. Бундай шароитда иқтисодиётни давлат томонидан бошқариш ва тартибга солишга янгича ёндашувлар вужудга келмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов бу ҳақда қуйидагича фикр билдирган: “Иқтисодиёт тармоқларида давлат улушининг мавжудлиги ва самарадорлигини, бошқача айтганда, “иқтисодиётда давлат иштироки”ни ҳар томонлама танқидий таҳлил қилиш ва шу асосда иқтисодиёт тармоқларида хусусий сектор иштирокини сезиларли даражада кенгайтириш бўйича вазифаларимизни белгилаб олиш вақти келди¹”.

Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, республикамызда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг бозор тамойилларига мос келувчи самарали тизимини шакллантиришнинг назарий-услубий асослари комплекс ёндашилган

¹ Каримов И.А. 2016 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. //Халқ сўзи, 2015 йил 21 январ.

ҳолда тўлиқ ўрганиб чиқилмаган. Бу борадаги илмий тадқиқотлар эндигина бошланди.

Аграр ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи иқтисодий механизмларни жорий этиш, қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш, фермерлар даромадини ошириш, ноқулай шароитларда ва унумдорлиги паст ерларда маҳсулот етиштирувчи қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини молиявий қўллаб-қувватлаш каби бир қатор масалалар етарлича ўз ечимини топмаган.

Илмий изланишлар асосида ривожланган хорижий мамлакатларда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг кенг қамровли ва самарали тизимга асос солинганини кўриш мумкин. Айниқса, бу борада Европа Иттифоқининг ягона аграр сиёсати доирасидаги, шунингдек, АҚШ, ХХР, Россия Федерацияси ва бошқа бир қатор мамлакатларда тўпланган тажрибалар диққатга сазовордир. Шунингдек, бугунги кунда дунёнинг 164 мамлакати аъзо бўлиб қирган Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) битимлари доирасида аграр секторни давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашга қўйиладиган талабларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этиб бормоқда.

Монографияда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг назарий-услубий асослари, бу борада мавжуд илмий қарашларнинг эволюцион ривожланиши ва асосий хусусиятлари, зарурати, тамойиллари, амалга ошириш шакллари, усуллари, механизмлари ва дастаклари тизимли ёндашилган ҳолда очиб берилган. Европа Иттифоқи ва АҚШ каби аграр сектор юксак тараққий этган хорижий мамлакатларда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш борасида тўпланган илғор тажрибалар ўрганилган, ҳамда уларни республикамиз шароитларига мослаштириб қўллаш имкониятларига баҳо берилган. Шунингдек, республикамизда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга йўналтирилган давлат аграр сиёсатининг мазмуни ва асосий йўналишлари, аграр секторни давлат томонидан тартибга солишнинг амалдаги иқтисодий механизмлари, жумладан давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш, уларга нарх белгилаш ва молиялаштириш, тармоқни мақсадли давлат дастурлари ва марказлашган инвестициялари, молия-кредит ва бюджет-солиқ дастаклари орқали қўллаб-қувватлаш масалаларига ҳам эътибор қаратилган.

I боб. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШ ВА ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ ТИЗИМИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишга оид назарий концепциялар ва уларнинг ривожланиш тенденциялари

Ўзбекистонда амалга оширилган туб иқтисодий ислохотлар жамият аъзолари учун муносиб турмуш тарзини яратишга қаратилган самарали бозор иқтисодиётини шакллантиришдан иборат. Бозор ўзининг минглаб йиллик тарихига эга бўлиб, у такрор ишлаб чиқариш жараёнининг барча босқичлари, яъни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол соҳасида ўз самарадорлигини исботлаб келмоқда. Шу билан бирга реал бозор иқтисодиёти ўзининг дастлабки шаклланиш босқичлариданоқ давлатнинг аралашувидан холи бўлмаган, яъни давлатчилик билан бирга ривожланган ва мустаҳкамланган.

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш тизимини тадқиқ этишдан олдин иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш зарурати ва хусусиятларини ўрганиш лозим. Чунки қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш тизими умумиқтисодиётни тартибга солиш тамойиллари ва қоидалари доирасида шаклланади.

Давлатнинг иқтисодиётдаги ўрни, роли ва вазифаларини тадқиқ этишда иқтисодий адабиётларда “давлатнинг иқтисодиётга аралашуви”, “иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш”, “иқтисодиётни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш”, “давлатнинг иқтисодий сиёсати” каби турли хил терминлар қўлланилади, ҳамда улар иқтисодий фанлар шаклланган пайтдан бошлаб кўпгина иқтисодчи олимларнинг диққат марказида бўлиб келган. Ҳозирги кунда ҳам жамиятнинг иқтисодий ҳаётида давлатнинг тутган ўрни, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш масалалари мураккаб ҳамда мунозарали масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Тадқиқотларга кўра, илмий доираларда давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашуви масаласида бир-бирига қарама-қарши бўлган икки хил ёндашув учрайди. Биринчи ёндашув бўйича иқтисодиёт қанчалик бозор характерига эга бўлиб борса, шунчалик давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашуви чекланиб, бозор механизмларининг амал қилиши кучайиб боради. Иқтисодиётда давлат секторининг салмоғи ҳам пасайиб бориши лозим.

Иккинчи ёндашув бозор муносабатлари шаклланишининг дастлабки босқичларида ҳам, юксак таракқий этган бозор механизмида ҳам иқтисодийни давлат томонидан тартибга солиш юқори аҳамиятга эга бўлиши керак, деган ғояга асосланади. Бу масалада муайян бир илмий хулосага келиш учун давлатнинг иқтисодий жараёнларни тартибга солиш борасида мавжуд ёндашув ва қарашларни чуқур таҳлил қилиш, уларнинг моҳияти, вужудга келиш шарт-шароитлари, асосий йўналишлари ва илгари сурилган ғояларни таҳлил этиш мақсадга мувофиқ (1-жадвал).

Айрим илмий манбаларда давлатнинг иқтисодийдаги роли, ўрни ва функциялари ҳамда унинг иқтисодий жараёнларга фаол аралашуви ғоялари дастлаб XV-XVII асрларда меркантилизм мактаби вакиллари томонидан², баъзи манбаларда эса классик сиёсий иқтисод ва иқтисодий либерализм мактаби асосчиси А. Смит томонидан илгари сурилган деб кўрсатилади³.

Меркантилизмга бозор иқтисодиёти муносабатлари эндигина шакллана бошлаган даврнинг илк назарий концепцияси сифатида қарашади. XV-XVII асрларда, жамиятда капиталнинг дастлабки жамғарилиши юз бераётган даврда меркантилизм тарафдорлари давлат хазинасини тўлдириш мақсадида иқтисодийни тартибга солиш заруратини асослаганлар ҳамда уни саноат ва савдони ривожлантиришнинг муҳим ҳаётий вазифалари билан боғлиқ ҳолда қарашган. Меркантилизм ғоялари “протекционизм” деб ном олган маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларни ички бозорларда хорижий рақобатчилардан ҳимоя қилишга ва миллий экспортчиларни ташқи бозорларда давлат томонидан қўллаб-қувватлашга қаратилган давлат сиёсатининг шаклланиши учун назарий асос бўлиб хизмат қилди. Уларнинг тарифсиз чоралар ва протекционистик бож тарифларини қўллаш орқали импорт товарларни чеклаш ҳамда экспортни субсидиялар ва солиқ имтиёзлари орқали қўллаб-қувватлаш ғояларидан XVII асрдан бошлаб то ҳозирги кунгача деярли кўпчилик мамлакатлар фойдаланиб келинди.

² Ушлий В.И. Государственное регулирование экономики. Учебник. -М.: Экономика, 2000, - с. 215; Видяпин В.И., Балалов Л.М. и др. Государственное регулирование рыночной экономики. -М.: Путь России, 2012. - с. 16.

³ Шолмонов Ш.Ш., Гофуров У.В. Иқтисодий назарияси. Дарслик. -Т.: Иқтисод-молия, 2010. -333 б.; Ходов Л.Г. Государственное регулирование национальной экономики. Учебник. -М.: Экономистъ, 2004. - с. 27.

Иқтисодийётни давлат томонидан тартибга солиш борасидаги илмий ёндашувлар эволюцияси

Илмий йўналиш номи	Илмий йўналиш намоёндалари	Уларнинг иқтисодийётни давлат томонидан тартибга солишга муносабатлари
1	2	3
Меркантилизм	У. Стаффорд, Г. Скаруффи, Т. Мен, А. Серра ва А. Монкретьен (XV-XVII асрлар)	Давлат хазинасини тўлдириш учун иқтисодийётни тартибга солиш заруратини асослаганлар (пулни четга олиб чиқишни таъқиқлаш, валюта савдосида давлат монополиясини ўрнатиш, чет эл савдогарларининг мамлакатда топган пулларини миллий товарлар харид этишга мажбурлаш, импортга бож тўловлари белгилаш ва экспортни рағбатлантириш, мануфактура саноатини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш)
Физиократлар мактаби	Ф. Кенэ ва унинг издошлари (XVIII аср)	Иқтисодийётни давлат томонидан тартибга солишга бутунлай қарши. Бойлик халқларга фақат табиат томонидан инъом этилади, иқтисодийётга давлатнинг ҳар қандай аралашуви маъносиз ва фойдадан холи – далалардан қанча микдордаги ҳосилни йиғиб олиш мумкин бўлса, барибир шунча микдорда йиғиб олинади
Иқтисодий либерализм	А. Смит ва Д. Рикардо (XVIII асрнинг охирилари)	Бозорни тартибга солишга давлат аралашмаслиги лозим. Давлатнинг вазифаси: тинчликни сақлаш, меъёрида солиқлар белгилаш, адолатли суд қилишни таъминлашдир. Бозорни тартибга солувчи асосий куч – бу “кўринмас қўл”, талаб, тақлиф ва рақобат. Бозор ўзини-ўзи бошқаради
Неоклассик иқтисодий назария	Алфред Маршалл (XIX асрнинг ўрталари)	Бозор тизими иқтисодийётда ресурсларни оптимал тақсимлаш орқали улардан тўлиқ ва самарали фойдаланишга имкон яратади, бозорда баъзан вужудга келадиган номуаносибликлар эса бозорнинг ўз-ўзини тартибга солиш механизмлари, яъни талаб, тақлиф ва нарх орқали ҳал этилади
“Неолиберализм” оқими	А. Пигу, В. Ойкен (XX асрнинг бошлари)	Бозор ҳўжалигининг устунлиги “тўла рақобат” ҳукм сурган шароитда мумкин. Аммо бозорнинг ижобий хусусиятлари билан бирга камчиликлари ҳам мавжуд. Хусусан, эркин рақобат монополия ва олигополия элементларини вужудга келтиради. Монополияни чеклаш ва эркин рақобатни муҳофаза қилишдан иборат бўлиши лозим

1	2	3
Кейнсчилар (сўл, неокейнсчилик, посткейнсчилик ва янги кейнсчилик)	Ж.М. Кейнс, Д. Робинсон, Р. Харрод, А. Лаффер ва Ж. Гилдер (XX аср)	Ҳам бозор механизмнинг ижобий хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган ва бозор иқтисодиёти унсурларини ўз ичига олган, ҳам иқтисодиётни давлат йўли билан тартибга солиш элементларини ўз ичига олган "аралаш иқтисодиёт" тизими тарафдори (антициклик ва иқтисодий ўсиш назариялари)
Монетаризм назарияси	М. Фредмен (XX асрнинг 70-80 йиллари)	Бозор иқтисодиёти ўз-ўзини тартибга солувчи барқарор тизим ва у иқтисодий эркинлик ҳамда самарадорликни таъминлайди. Асосий эътибор ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан пул массасининг тез ўсиши натижасида юзага келадиган инфляцияга қарши курашга қаратилмоғи лозим
Социализм назарияси	К. Маркс, Ф. Энгельс, В.И. Ленин (XIX аср охири ва XX аср бошлари)	"Иқтисодиётни ёлпасига давлат томонидан режалаштириш ва тартибга солиш" концепцияси. Такрор ишлаб чиқариш жараёнини қатъий давлат назорати остига олиш, мулкни миллийлаштириш, ишлаб чиқаришни режалаштириш, ресурсларни марказлашган тақсимлаш, корхоналар фойдасини давлатга ўзлаштириш ва зарарини бюджетдан дотациялаш
Социология мактаби ("давлат дирижизми")	Ф. Перру ва бошқ. (XX асрнинг 40-70 йиллари)	Бозорда монополистик фирмалар ўз манфаатларига мос келувчи стратегияни амалга оширадилар, қолганлар эса ўз манфаатларига зид бўлса-да, уларга мослашишга мажбур бўладилар. Фақат давлатнинг фаол аралашуви билангина бозор механизмнинг камчиликлари ва салбий таъсирларини бартараф қилиш мумкин
Иқтисодчиларнинг янги консенсуси	Ҳозирги замон иқтисодчилари (XXI асрни бошлари)	Молиявий-иқтисодий инқироз туфайли тургунлик ва иқтисодий пасайиш давларида банк-молия тизимини мустаҳкамлаш, реал сектор корхоналарида таркибий ўзгаришлар ва модернизациялаш жараёнларини молиявий қўллаб-қувватлаш, иқтисодиётнинг барқарор ва мувозанатлаш-ган ривожланиши, бандлик ва инфляция масалаларини тартибга солиш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ва даромадларни адолатли қайта тақсимлаш каби чоратadbирларни амалга оширишда давлатнинг молиявий кўмагига таяниш муҳимлиги тан олинмоқда

Манба: илмий адабиётлар асосида муаллиф ишланмаси.

XVIII асрда Францияда вужудга келган физиократлар мактаби ва унинг асосчиси ҳисобланадиган Ф. Кенэ иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишга бутунлай қарши фикр билдирган. Физиократларнинг фикрича, “бойликнинг ягона манбаи – табиатдир ва шу тўғайли миллат фаровонлигининг асосини қишлоқ хўжалигида яратилган маҳсулот таъминлайди. Агар бойлик халқларга фақат табиат томонидан инъом этилар экан, иқтисодиётга давлатнинг ҳар қандай аралашуви маъносиз ва фойдадан холидир – далалардан қанча миқдордаги ҳосилни йиғиб олиш мумкин бўлса, давлат қандай қонунларни қабул қилмасин, барибир шунча миқдорда йиғиб олинади⁴”.

XVIII асрнинг охирига келиб давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашувига қарши бўлган иқтисодий либерализм оқими вужудга келди. Классик сиёсий иқтисод деб ном олган иқтисодий либерализм асосчилари А. Смит ва Д. Рикардолар меркантилистларга қарши ўлароқ иқтисодиётни ташқаридан ҳеч қандай давлат аралашувсиз, ўз-ўзидан мувозанатга келувчи тизим сифатида баҳолаб, давлатнинг бозор қонуниятларига ҳар қандай аралашуви тадбиркорлик ташаббуси ва рақобатни бўғиб қўяди деган ғояни илгари сурдилар. Уларнинг фикрича, тадбиркорларнинг ўз хусусий манфаатларини қондириш йўлидаги интилишлари иқтисодий ривожланишни ҳаракатлантирувчи бош куч ҳисобланади ва охири-оқибатда улар ўзларининг фаровонлигини юксалтириш йўлида жамият фаровонлигини ҳам юксалтиришга ҳисса қўшадилар⁵.

А. Смит ўзининг 1776 йилда эълон қилинган “Халқлар бойлигининг табиати ва сабабларини тадқиқ қилиш ҳақида”ги асарида бозор иқтисодиётини ягона режа ва марказга бўйсундириб бўлмаслигини, унинг худди табиат қонунларига ўхшаб иқтисодий қонунлар асосида ривожланишини таъкидлаб, бозорнинг ўз-ўзини мувозанатга келтириш механизмини “кўринмас қўл” тамойили деб атади ва давлатнинг иқтисодиётни тартибга солишдаги ролини кескин чегаралаб, уни “тунги қоровул”, яъни жамиятда тартиб-интизомни сақлаш, хусусий мулк дахлсизлиги ва рақобатни муҳофаза

⁴ Котов Р.М. Государственная поддержка сельского хозяйства на региональном уровне. Монография. – Кемерово: ИИО Кемеровского ГСХИ, 2012. – с. 27. www.agrobuy.ru/publications.

⁵ Видяпин В.И., Бадалов Л.М. и др. Государственное регулирование рыночной экономики. – М.: Путь России, 2012. – с. 17.

қилиш каби вазифалар билан чеклашни таклиф қилади. А. Смитнинг асосий қондаси негизда қуйидагилар ётади:

1. Бозорни тартибга солишга давлат аралашмаслиги лозим. Унинг вазифаси: тинчликни сақлаш, меъёрида солиқлар белгилаш, адолатли суд қилишни таъминлашдир.

2. Бозорни тартибга солувчи асосий куч —“қўринмас қўл”, яъни талаб, таклиф ва рақобат.

3. Бозор ўз-ўзини бошқаради. Буни бозор талаби ва товар таклифининг ўзаро боғлиқлиги таъминлайди⁶.

Неоклассик иқтисодий назария оқими асосчиси Альфред Маршаллнинг фикрича, бозор тизими иқтисодиётда ресурсларни оптимал тақсимлаш орқали улардан тўлиқ ва самарали фойдаланишга имкон яратади, бозорда баъзан вужудга келадиган номуносивликлар эса бозорнинг ўз-ўзини тартибга солиш механизмлари, яъни талаб, таклиф ва нарх орқали ҳал этилади. Шу тариқа иқтисодиётда тўлиқ бандлик шароитида ишлаб чиқаришнинг оптимал даражасига эришилади. А. Маршалл худди А. Смит каби бозор иқтисодиётида динамик ҳаракат ва самарадорликни таъминловчи кучлар марказига шахсий манфаат, эркин бозор, хусусий тадбиркорлик ташаббуси, танлов эркинлиги ҳамда рақобатни қўяди. Давлатнинг бозорга аралашуви иқтисодиётга зарар келтиради ва шу туфайли уни чеклаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди⁷.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш ғояларининг кейинги босқичи Ж.М. Кейнс номи билан боғлиқ. Ж.М. Кейнс бозор иқтисодиётига оид классик дунёқарашларда туб бурилиш ясади. У ўзининг 1936 йилда эълон қилинган “Иш билан бандлик, фойз ва пулнинг умумий назарияси” номли асарида бозорнинг камчиликлардан холи эмаслигини унинг тўлиқ бандликни таъминлай олмаслиги ҳамда бойлик ва даромадларни адолатсиз тақсимлашида деб кўрсатади. Кейнснинг фикрича, бу муаммоларни “қўринмас қўл” деб номланган бозор механизми орқали ечиш мумкин эмас.

Бозорнинг ижобий томонларини баҳолаш билан бирга, Кейнс бозор механизмига хос салбий хусусиятларни ҳам эътироф этган:

Биринчидан, ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёни даврий характерга эга бўлиб, ички беқарорликка эга. Бунда, гуркираб ўсиш

⁶ Adam Smith. An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Published in USA by Oxford university press. 1993.

⁷ Альфред Маршалл. Принципы экономической науки. <http://institutiones.com/download/books/1229-principy-ekonomicheskoy-nauki.html>.

таназулли пасайишлар билан алмашиб туради. Инқирозлар даврида ишсизлик муаммоси кучайиб кетиши мумкин.

Иккинчидан, режалаштириладиган инвестициялар билан жамғариш ўртасидаги номуносиблик ишбилармонлик фаоллигига салбий таъсир кўрсатиб, даврий инфляция ва ишсизликда ўзифодасини топади. Кўпчилик бозорларнинг монополлашуви нархлар ва иш ҳақининг мувозанат асосида шаклланишига олиб келмайди.

Учинчидан, барча неъмат ва хизматлар ҳам бозор томонидан етарлича қадрланавермайди. Бунга, биринчи навбатда, миллий ва иқтисодий хавфсизлик, тартибни сақлаш, бепул таълим олиш, илмий тадқиқотлар каби ижтимоий неъматларни киритиш мумкин.

Тўртинчидан, бозор атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва планетар хавфсизлик каби таъсирларга самарасиз ҳисобланади.

Бешинчидан, соф бозор муносабатлари шароитида даромадларнинг нотекис тақсимланиши аҳоли табақаланишини кучайтириб, ижтимоий адолатсизликка олиб келиши мумкин.

Кейнс ялпи талаб ва ялпи тақлиф мувозанатини тиклаш, энг юқори бандликка эришиш тамойили асосида миллий иқтисодиётнинг барқарор фаолият юритишини таъминлаш мақсадида, талабга самарали таъсир ўтказиш орқали иқтисодий жараёнларни давлат томонидан тартибга солишни кучайтириш заруратини асослаб берди. Самарали талаб назариясига кўра, давлатнинг солиқ-бюджет, пул-кредит ва ижтимоий сиёсати аҳолининг истеъмол харажатларини ва иқтисодиёт реал секторларининг инвестицияларга бўлган талабини ошириш орқали кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш ҳамда иш ўринлари ва бандликнинг ошишига олиб келади.

Кейнсчилар томонидан тақлиф этилган умумий концепция доирасида аралаш иқтисодиёт шароитида давлат иқтисодий сиёсатининг аниқ шакллари ва усуллари ишлаб чиқилган. Улар орасида амалиётда энг кўп тан олингани ва кенг тарқалгани иқтисодиётни антициклик (конъюнктурал) тартибга солиш ва иқтисодий ўсиш назарияларидир. Давлат антициклик сиёсатининг асоси инвестицияларга таъсир кўрсатиш деб баҳоланади. Унинг асосий дастаклари давлат бюджети, солиқ сиёсати ва фоииз нормаларини тартибга солишдан иборат. Иқтисодий пасайиш даврида қуйидаги йўллар билан инвестицияларни рағбатлантириш тақлиф этилади: биринчидан, товар ва хизматлар харид этишга давлат харажатларини ошириш орқали ялпи талабни рағбатлантириш; иккинчидан, инвестицияларнинг мультипликатив таъсирини ошириш

мақсадида банк кредитлари фоиизи нормасини паст даражада ушлаб туриш; учинчидан, ишлаб чиқариш ва истеъмол талабини ошириш мақсадида солиқ ставкаларини тартибга солиш орқали инвестиция жараёнларига давлат томонидан таъсир кўрсатиш⁸.

Аmmo XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб такрор ишлаб чиқариш шарт-шароитлари ёмонлашиб, Кейнснинг иқтисодий таназзулдан чиқиш ғоялари инфляцияни кучайтира бошлади. Бу инқироз таъсирида иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш масалаларига янгича неоклассик ва неоконсерватив ёндашувлар вужудга кела бошлади. Шулардан бири америкалик иқтисодчилар А. Лаффер ва Ж. Гилдерлар томонидан илгари сурилган “таклиф иқтисодиёти” назариясидир.

Бу назарияга кўра асосий эътибор таклиф тахлилига қаратилади, яъни талабни таклиф юзага келтиради, деган ақидага амал қилинади. Иқтисодиётга давлат аралашувини кескин қисқартириш таклиф қилинади. Бозорнинг самарали фаолият юритиши ишлаб чиқариш омилларидан, айниқса тадбиркорлик қобилятидан фойдаланиш даражасига боғлиқ деб қаралади. “Таклиф иқтисодиёти”нинг асосий тамойиллари куйидагилардан иборат: давлат тасарруфидаги корхоналарни хусусийлаштириш; давлат бюджети дефицитини бартараф этиш мақсадида давлат харажатларини камайтириш; солиқ базасини кенгайтириш мақсадида солиқ ставкаларини пасайтириш.

Иқтисодий инқироз таъсирида 70-йилларда юзага келган неоклассик назариянинг яна бир оқими “монетаризм” деб аталади. Монетаризм назарияси асосчиси Чикаго мактаби етакчиси М. Фредмен ҳисобланади. Бу назарияга кўра, бозор иқтисодиёти ўз-ўзини тартибга солувчи барқарор тизим ва у иқтисодий эркинлик ҳамда самарадорликни таъминлайди. Асосий эътибор ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан пул массасининг тез ўсиши натижасида юзага келадиган инфляцияга қарши курашга қаратилади. Давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашувини қисқартириш тавсия қилинади.

II Жаҳон урушидан сўнг Францияда социология мактаби вужудга келди. Унинг вакиллари томонидан ишлаб чиқилган ва XX асрнинг 40-70 йилларида бу мамлакат иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солиш амалиётида қўлланилган концепция

⁸ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. www.socioline.ru/files/5/316/кейнс.pdf.

(иктисодиётни индикатив режалаштириш) “давлат дирижизми” деб аталган назариянинг вужудга келишига асос яратди.

Бу мактаб олимларининг, биринчи навбатда унинг асосчиси Ф. Перрунинг тадқиқотларида неоклассик оким тарафдорларининг ғоялари кескин танқид остига олинган. Ф. Перрунинг фикрича, замонавий бозор таркиби монополистик ва бошқа тузилмалар таъсирида ўзгарган. Монополистик фирмалар ўз манфаатларига мос келувчи стратегияни амалга оширадilar, қолганлар эса ўз манфаатларига зид бўлса-да, уларга мослашишга мажбур бўлади. Ф. Перру иқтисодиётни асосий тартибга солувчи давлат бўлган умумиқтисодий мувозанат концепциясини илгари суради. Унинг фикрича, фақат давлатнинг фаол аралашуви билангина бозор механизмининг камчиликларини бартараф этиш мумкин⁹.

Мамлакатимиз Биринчи Президенти И.А. Каримов Ўзбекистон мустақиллигининг тамал тошлари қўйилаётган 90-йилларнинг бошларидаёқ бозор иқтисодиётининг ижобий жиҳатларига юксак баҳо бериш билан бирга, унинг салбий томонларига ҳам эътибор қаратган эди: “Бозор иқтисодиётининг фақат ижобий томонинигина эмас, балки унинг салбий томонини ҳам кўра билиш керак. Бозорга, айниқса унинг шаклланиш босқичида узоқ ва чуқур иқтисодий инқирозлар, ишсизликнинг ўсиши, пулнинг кадрсизланиши, кўпгина корхоналарнинг синиши ва ишбилармонларнинг хонавайрон бўлиши, аҳолининг моддий таъминот жиҳатидан кескин табақалашуви, ҳуқуққа зид хатти-ҳаракатлар ва жиноятларнинг ўсиши хосдир. Бозорнинг бу иллатларини билиш, уларга тайёр туриш, уларни бартараф этиш юзасидан тўғри ечимлар топа билиш керак¹⁰”.

Бозор механизмининг камчиликлари ва салбий таъсирларини давлат аралашуви орқали тартибга солиш фикрига замонамиз иқтисодчиларидан П.А. Самуэлсон ва В.Д. Нордхауслар ҳам қўшилишади. Уларнинг фикрича, бозорни тартибга солишдаги давлатнинг иқтисодий функциялари асосан учта вазифага бориб тақалади: 1) атроф-муҳитни муҳофаза қилиш орқали ресурслардан самарали фойдаланишни рағбатлантириш; 2) солиқлар воситасида даромадларни қайта тақсимлаш орқали ижтимоий адолатни

⁹ Кушлин В.И. Государственное регулирование экономики: учебник. -М.: Экономика, 2000. - с. 228.

¹⁰ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сийosat, мафкура. Т 1. -Т.: Ўзбекистон, 1996. - 63 б.

65.321 Жаҳон амалиётида қишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг иқтисодий механизмлари. М.С. Юсупов. Монография. –Т.: IQTISODIYOT, 2017. –282 б.

1. М.С. Юсупов

ISBN 978-9943-986-67-1

УЎК: 338.43
КБК: 65.321

